

Analysis of the history of cyberspace governance in Islamic Republic of Iran

Seyyed Abolhasan Firouzabadi*
Javad Azadi Ahmadabadi**

Received: 2020/02/17
Accepted: 2020/08/31

The meaning of Governance from common sense in the 1980s has been changed to new governance which means governing in the situation where different actors and micro powers (network society) have been enabled in the society. This theoretical shift has led to the transition from centralized hierarchical governance structure to market, network, and hybrid structures. With the diffusion of ICT (information and communication technologies) and the formation of cyberspace, various levels of social systems have been interconnected globally, and the concept of geographical boundaries has changed such a way that boundaries has been faded and sovereign territory has weakened. The research problem is detection 40 years of Islamic Revolution experience in cyberspace governance. We employ implicational analysis as methodology to detect these experiences. In the first step, we must adopt a conceptual framework, which name is conceptual borrowing framework based on implicational analysis. We adopt conceptual borrowing framework from governance structures in the field of governance theories. In the second step, based on content analysis research method we analyze policy papers in ICT arena. In this situation we choose structural approach in content analysis which is based on theoretical assumption, So in our theoretical assumption public policy have three layers, the first is the level of public policy in particular (political will), second is public rights (expression), and last is public administration (executive). This structural content analysis signifies the timeline of cyber governance. The results of research have been classified in three sections at first we distinguish three main periods in cyberspace governance in the Islamic Republic of Iran resulted from examining ICT developments, the second is presence policy issues in these periods and third is cyber governance issues. We predict the continuation of this trend in the next decade will lead to problem of Arbitrage and reduction of state capacity.

Keywords: Communication Technology, Cyber Space, Development, Implicational Analysis, Information Technology.

* Ph.D Strategic Management from Supreme National Defence University and Secretary of the Supreme Council of Cyberspace in I.R.Iran, Tehran, I.R.Iran.

alhasanfirouzabadi@gmail.com

 0000-0001-5898-8996

** Ph.D Student, Imam Sadig University, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

ja.azadi@isu.ac.ir

 0000-0002-4488-2610

تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۰

مقاله برای بازنگری به مدت ۸۲ روز نزد نویسندگان بوده است.

سیدابوالحسن فیروزآبادی*

جواد آزادی احمدآبادی**

چکیده

حکمرانی از دوره‌ای با معنای بسیط و عرفی در دهه ۱۹۸۰، به حکمرانی نوین و به معنای اعمال اراده در شرایط فعال‌شدن بازیگران مختلف و جامعه شبکه‌ای رسیده است. این تغییر نظری، موجب حرکت از حکمرانی با ساختارهای متمرکز سلسله‌مراتبی به ساختارهای بازاری، شبکه‌ای و ترکیبی شده است. با گسترش فاوا و شکل‌گیری فضای مجازی سطوح مختلف اجتماعی در گستره جهانی پیوند یافته و مفهوم مرز جغرافیایی رنگ باخته و معنای قلمرو سرزمینی حاکمیت متحول گشته است. مسئله پژوهش، استخراج تجربه چهل‌ساله انقلاب اسلامی در حکمرانی فضای مجازی است؛ با این سؤال اصلی که: در این تجربه ۴۰ ساله، کدام‌یک از الگوهای حکمرانی در فضای مجازی اعمال شده است. برای این منظور از روش دلالت‌پژوهی استفاده شده است. نتیجه این پژوهش، تفکیک سه دوره اصلی در حکمرانی فضای مجازی کشور است که با بررسی تحولات فاوا، روند مسائل خط‌مشی و روند حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران را ارائه می‌نماید و پیش‌بینی می‌کند که ادامه این روند در دهه آتی منجر به شکل‌گیری مسئله آربیتراژ در فضای مجازی و کاهش ظرفیت حاکمیت می‌گردد.

واژگان کلیدی: آربیتراژ، توسعه، حکمرانی، جمهوری اسلامی ایران، دلالت‌پژوهی، فضای مجازی، فناوری اطلاعات و ارتباطات.

* دکتری مدیریت راهبردی از دانشگاه عالی دفاع ملی و دبیر شورای عالی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

alhasanfirouzabadi@gmail.com

0000-0001-5898-8996

** دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، گرایش خط‌مشی‌گذاری فضای مجازی و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

ja.azadi@isu.ac.ir

0000-0002-4488-2610

مقدمه

بیان مسئله: با توجه به تغییر و تحول ماهوی و ساختاری رخ داده در جوامع نوین، شاهد نقش‌آفرینی بلامنازع فضای در تمام سطوح و ابعاد زندگی انسان معاصر هستیم. به همین خاطر است که مسئله نحوه حکمرانی فضای مجازی به دغدغه نخست عموم کشورها تبدیل شده است. جمهوری اسلامی ایران نیز از این حکم مستثنی نبوده و به دلیل شرایط خاص سیاسی، این مسئله در دستور کار نخست آن قرار دارد.

اهمیت: پژوهش حاضر از آن حیث که به تحلیل و ترسیم نقشه هوایی پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد، دارای اهمیت کاربردی است؛ و از آن حیث که به تحلیل ساختار و الگوی موجود حکمرانی فضای مجازی کشور می‌پردازد، دارای ارزش نظری و راهبردی است.

ضرورت: کم‌توجهی به مقوله مهم حکمرانی فضای مجازی ضمن آنکه می‌تواند به بروز آشفتگی در سیاست‌گذاری ملی منجر گردد؛ اتلاف منابع موجود و بحران کارآمدی را نیز در پی دارد که هر دو مورد بر ضرورت عملیاتی پژوهش‌هایی از این قبیل دلالت دارد.

اهداف: تقویت الگوی حکمرانی ملی در حوزه فضای مجازی، هدف اصلی این پژوهش را شکل می‌دهد. در این راستا اهداف فرعی زیر نیز مدنظر بوده‌اند: آسیب‌شناسی تجربه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران؛ نقد ضمنی کاربست الگوی عرفی حکمرانی فضای مجازی در ایران؛ و بالأخره پیشنهاد دستگامی منسجم از تعریف فضای مجازی تا تحلیل حکمرانی نظام‌های اجتماعی.

سؤال‌ها: پرسش اصلی مقاله عبارت است از: تجربه چهل‌ساله جمهوری اسلامی ایران در بردارنده کدام‌یک از الگوهای حکمرانی فضای مجازی بوده است؟ در همین ارتباط سؤال‌های فرعی زیر طرح و بررسی شده‌اند:

- یک. چه اسنادی در خط‌مشی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران تولید شده است؟
- دو. مسائل اصلی در ادوار حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران چه بوده است؟
- سه. ساختار حکمرانی در ادوار حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران چه بوده است؟

روش پژوهش: رویکرد محققان توصیفی - تحلیلی بوده و برای تحلیل داده‌ها از روش «دلالت‌پژوهی» استفاده شده که مبتنی بر اقتباس دانش یکرشته برای تدقیق، بهبود یا بسط دانش در رشته‌ای دیگر است. در این روش پژوهشگر ابتدا مستند به اصول و مبانی مورد قبول کارشناسان یک حوزه علمی معین، نسبت به طراحی و ارائه یک الگوی مفهومی و تحلیلی مبنا می‌نماید. در گام بعدی داده‌های موجود را در قالب این الگو قرار داده و نسبت به بیان دلالت‌های آنها اقدام می‌نماید. در نهایت از تجمیع دلالت‌ها به استنباط‌های کلانی می‌رسد که پاسخ سؤال اصلی را شکل می‌دهند (نک. دانایی‌فرد، ۱۳۹۵، صص. ۵۰-۴۵).

۱. پیشینه تحقیق

در ارتباط با فضای مجازی از حیث تأکید بر مؤلفه حکمرانی فضای مجازی، می‌توان دو دسته از آثار را از یکدیگر تمییز داد:

۱-۱. آثاری که به کلیت فضای مجازی اختصاص دارد.

در این آثار چپستی، جایگاه، مؤلفه‌ها و کارکردهای فضای مجازی در ساحت‌های مختلف زندگی انسان معاصر به بحث گذارده شده است. این آثار اگرچه در موضوع‌شناسی به کار آمده و مهم هستند، اما از آن حیث که موضوع حکمرانی، مسئله‌محوری آنها نیست از پژوهش حاضر متمایز هستند. در این خصوص می‌توان به فضای مجازی و تحولات آن (فیروزآبادی، ۱۳۹۸)، فضای مجازی: اجتماع و فرهنگ (فیروزآبادی، ۱۳۹۶)، فضای مجازی، تهدیدات و فرصت‌ها و راهکارهای مقابله‌ای (کولیوند و قلخان‌باز، ۱۳۹۸)، فضای مجازی، فرصت‌ها و تهدیدها (حمیدی‌نژاد، ۱۳۹۷)، ما و مسائل فضای مجازی (مهدی‌پور، ۱۳۹۷)، فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی (انگوتی گلنگداری و صادقی‌ماهی‌آبادی، ۱۳۹۶)، دگرگونی مفهوم قدرت در پرتو فناوری نوین اطلاعاتی - ارتباطی (سلطانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵) اشاره نمود؛ ویژگی مشترک این آثار معرفی فضای مجازی در نظام‌های اجتماعی گوناگون است.

۱-۲. آثاری که به موضوع حکمرانی از طریق فضای مجازی پرداخته‌اند.

در این بخش آثار متعددی قرار دارد که به ذکر نمونه‌هایی از آن اکتفا می‌شود. قدرت نرم و راهبرد هژمونیک‌گرایی آمریکا (کتابی و همکاران، ۱۳۹۱) که به نقش فناوری

اطلاعات و ارتباطات به عنوان ابزار حکمرانی در مدیریت و جهت‌دهی به افکار عمومی پرداخته است؛ جهانی شدن و تروریسم جدید: ارائه مدلی مفهومی (گوهری مقدم، ۱۳۹۰) که فضای مجازی را نیز جزء امکانات عصر جدید در تروریسم جدید بر می‌شمارد؛ جنبش‌های اجتماعی جدید، جهانی شدن و اینترنت؛ مطالعه موردی: جنبش تسخیر وال استریت (رفیع، ۱۳۸۵) که می‌توان به عنوان تحلیلی بر نقش اینترنت در حکمرانی اجتماع قلمداد کرد و نهایتاً اثر ارزشمندی با عنوان اقتصاد سیاسی، دیپلماسی کارآمد در نظام جهانی؛ مبانی، ابزارها و راهکارها (پوراحمدی، ۱۳۸۶) که پیامدهای سیستم‌های اطلاعات و ارتباطات را در دهکده جهانی دنبال می‌کند و به کاهش ظرفیت دولت و تحدید حاکمیت می‌رساند.

۱-۳. آثاری که به موضوع حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی پرداخته‌اند.

علی‌رغم اهمیت موضوع حکمرانی فضای مجازی، تنها سه عنوان پژوهش با محتوای حکمرانی فضای مجازی در ایران منتشر شده است. اثر اول تحلیلی از انسجام‌یابی در نظام حکمرانی فناوری اطلاعات و ارتباطات در ایران است که سیر اسناد و سپس نهادهای حکمرانی فضای مجازی را جمهوری اسلامی ایران ترسیم نموده است. برخی اشکالات محتوایی^۱، بازه زمانی محدود تا سال ۱۳۹۰ و از همه مهم‌تر مفروض گرفتن ساختار اداری به عنوان الگوی حکمرانی موضوعاتی است که پژوهش حاضر درصدد تکمیل آنهاست (تقوی‌فرد؛ وفادار؛ رحیمی و آقایی، ۱۳۹۵). اثر دوم به قلم آشنا و برزویی (۱۳۹۰) است که با اتخاذ مدل مرحله‌ای خط‌مشی‌گذاری به ارزیابی محتوای دیجیتال در کشور پرداخته‌اند. در بخشی از این پژوهش سیر اسناد و قوانین کشور در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات از سال ۱۳۷۸ الی ۱۳۸۲ بررسی می‌شود. علی‌رغم تلاش ارزنده پژوهشگران اما به دلیل: اولاً. محدودیت بازه زمانی، ثانیاً. تمرکز بر حوزه محتوا و ثالثاً. مسئله‌ای متفاوت از حکمرانی؛ پژوهش جامعی به شمار نمی‌رود (آشنا و برزویی، ۱۳۹۰). اثر سوم با عنوان الگوی حکمرانی دو فضایی (عاملی، ۱۳۹۷) نیز با طرح سه رویکرد در حکمرانی فضای مجازی، الگویی دو فضایی را ارائه می‌کند. مقصود از دو فضا تفکیک میان فضای واقعی و مجازی است که در پژوهش حاضر نگاهی متفاوت و با اختلاف‌مبنایی به نسبت نگاه دوفضایی ترسیم خواهد شد.

بر این اساس نوآوری پژوهش حاضر از دو حیث است: نخست از حیث موضوعی که به دلیل تمرکز بر حکمرانی از گونه‌های اول و دوم متمایز می‌گردد. دوم، از حیث زمانی که بازه زمانی وسیع‌تری را نسبت به گونه سوم پژوهش‌ها دربر می‌گیرد.

۲. مبانی مفهومی و نظری

با عنایت به نقش محوری مفاهیم و نظریه‌ها، لازم است تا مبانی مفهومی و نظری بحث تبیین گردد:

۲-۱. فضای مجازی / سایبری

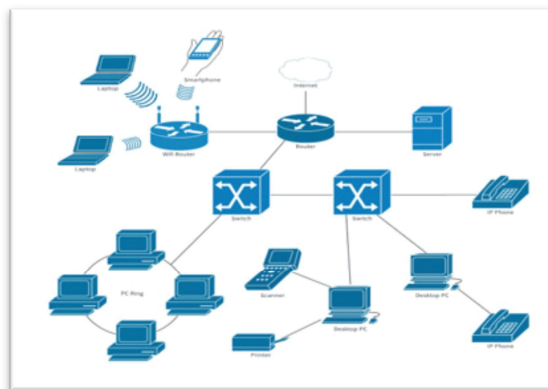
فضای مجازی عبارت است از نظام‌های اجتماعی حاصل از تعامل کاربران بر بستر شبکه. فضای سایبری^۲ ریشه در سایبرنتیک^۳ دارد و سایبرنتیک به‌عنوان یک حوزه علمی به سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم در ایالات متحده برمی‌گردد (Umpleby, 2005, p.56). از دهه ۱۹۵۰ که اولین رایانه‌های تجاری ساخته شد، اولویت‌های سازمان اطلاعات ایالات متحده مبنی بر شست‌وشوی مغزی و کنترل ذهنی منجر به تزریق بودجه پژوهشی بسیاری در حوزه بین‌رشته‌ای مطالعات زیستی و سایبرنتیک شد. از اوایل دهه ۱۹۶۰ و طی جنگ سرد، سرمایه‌گذاری شوروی نیز بر روی سایبرنتیک آغاز شد و آمریکایی‌ها در این رقابت مجموعه‌ای از مؤسسات و پژوهشگاه‌های سایبرنتیک را با عنوان «جامعه سایبرنتیک آمریکا»^۴ تأسیس کردند. بدین ترتیب در دهه ۱۹۶۰ پژوهش‌های سایبرنتیکی به صورت سازمان‌یافته‌ای توسعه پیدا کرد و در اواخر دهه ۱۹۶۰ منجر به تأسیس آزمایشگاه رایانه‌ای زیستی^۵ در دانشگاه ایلینویز^۶ شد. این ایده که انسان می‌تواند با ماشین تعامل داشته باشد و فضای ارتباطی انسان‌ها می‌تواند بر بستر ماشین به وجود آید، زمینه شکل‌گیری مفهوم فضای سایبری شد. تا اینکه در اوایل دهه ۱۹۸۰ ویلیام گیسون واژه فضای سایبری را برای اولین بار استعمال نمود (Ottis and Lorents, 2010, p.267).

۲-۲. تفاوت فضای مجازی (سایبری) با شبکه

بسیاری به اشتباه فضای مجازی را با اینترنت یا دیگر شبکه‌های برآمده از فناوری اطلاعات و ارتباطات یکسان می‌گیرند و ادراکی نظیر شکل شماره ۱ دارند؛ اما بایستی توجه نمود که: اولاً. آنچه فضای مجازی را فضای مجازی می‌کند، اتصال فناوری‌های

اطلاعات، توسط فناوری‌های ارتباطات نیست بلکه نظر مثبت کاربران (اعتبار و جوب) است که این نوع از اتصال را مؤثر (معتبر) دانسته و فضای مجازی را در حُکم عالم واقع، مؤثر می‌سازد (شکل شماره ۲)، ثانیاً. اینترنت یکی از شبکه‌های ممکن در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات است که می‌تواند در کنار آن، شبکه‌های بسیار دیگری ایجاد شود.

شکل شماره (۱): تصور نادرست از فضای مجازی

(منبع: آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۵)

شکل شماره (۲): تصور نادرست از فضای مجازی

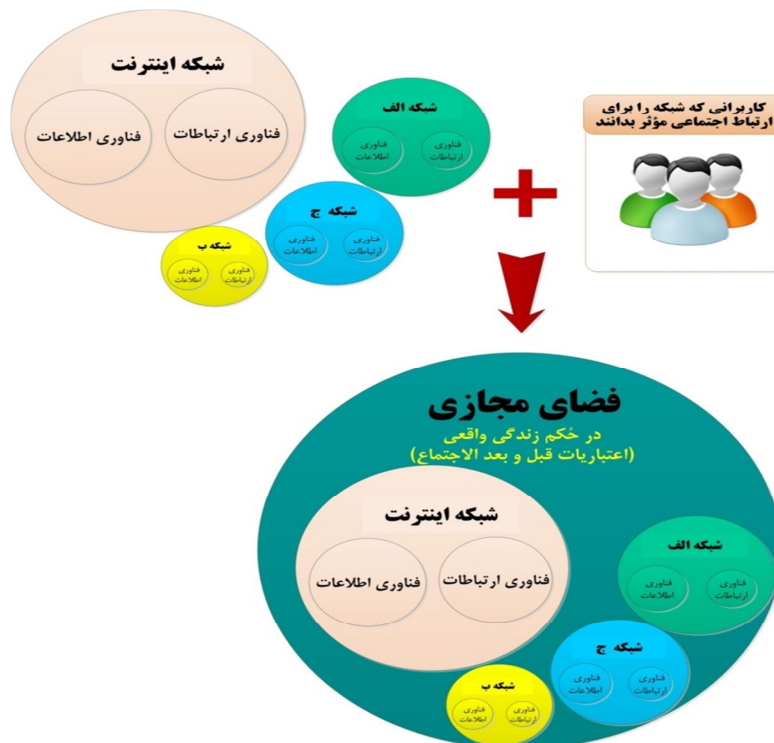

(منبع: آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۶)

پس می‌توان گفت شبکه، به نوعی ابزار و ادواتی از سنخ فناوری اطلاعات و ارتباطات است که چنانچه انسان‌ها برای تعاملات اجتماعی خود به‌کار بندند؛ در اثر این تعاملات، نظام‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و سرجمع این نظام‌ها را فضای مجازی می‌نامند و این فضای

مجازی در حُکم فضای واقعی است (شکل شماره ۳).

شکل شماره (۳): نظام‌های اجتماعی در فضای مجازی

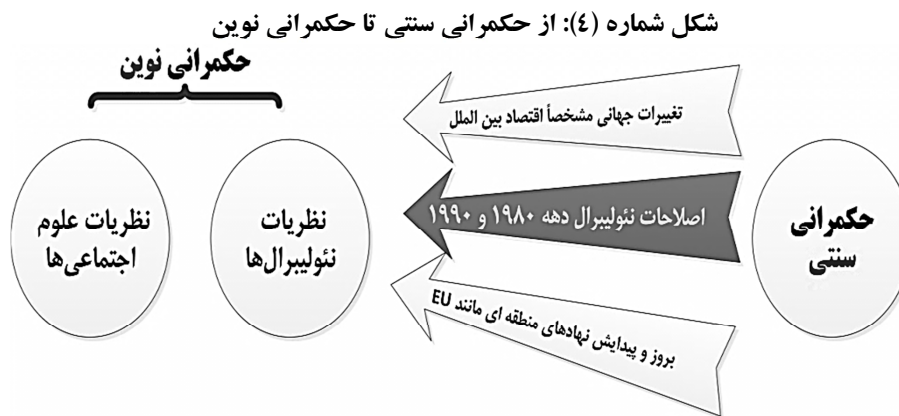

(منبع: آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۷)

۳-۲. نظریه حکمرانی

استعمال مفهوم حکمرانی تا دهه ۱۹۸۰، تفاوتی با مفهوم دولت نداشت. در آن دوران، منظور از حکمرانی، پیروی از الگوهای قواعد^۷ بود و ساختار حکمرانی، بروکراسی سلسله مراتبی و بر بود.^۸ در تفکر سنتی، حکمرانی به معنای هدایت و راهبری یک کشور، جامعه یا ملت به وسیله تقسیم وظایف میان بخش‌های حاکمیت است (Lynn, 2010, p.5). با راه افتادن موج اول اصلاحات اداری بعد از بحران‌های مالی دهه ۱۹۷۰ و از سویی دیگر تغییرات جهانی به ویژه در حوزه اقتصاد بین‌الملل، نیاز به حکمرانی در معنای نوین آن شکل گرفت (Bevir, 2010a, pp.17-21).

در این ارتباط نگاه کنید به شکل شماره ۴.

۲-۴. نظریه حکمرانی نئولیبرال

با پایان یافتن جنگ جهانی دوم و آثار تخریبی و فقر شدیدی که در جهان فراگیر شده بود، بسیاری از کشورها به سوی الگوهای کینزی از اقتصاد رفتند. غلبه تفکر اقتصاد کینزی از ۱۹۴۵ تا ۱۹۷۳ و مسائل جنگ سرد موجب شکل‌گیری دولت‌ها در قالب دولت رفاه^۹ شد. دولت رفاه شکلی از دولت است که خود را مکلف به توزیع عادلانه ثروت و امتیازات اجتماعی میان شهروندان می‌داند. سرمایه‌گذاری جدی بر نظام‌های آموزشی، مراقبت و درمان و تأمین اجتماعی از جمله تأکیدات اصلی دولت رفاه به شمار می‌آید. بزرگی فزاینده دولت‌ها، نرخ بالای تورم و دشواری تأمین مالی سازوکارهای دولت رفاه همراه با بحران مالی دهه ۱۹۷۰ موجب رکود تورمی و گرایش به ساختارهای نئولیبرال دولت شد (Bevir, 2010b, pp.1420-1422). مدیریت دولتی نوین^{۱۰} و نهضت بازآفرینی دولت، تجویزهای نئولیبرال برای مقابله با آسیب‌های دولت رفاه در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ بود. اساس ایده این رویکردها، استفاده از مکانیسم‌های رقابت و کارایی بخش خصوصی در بخش دولتی بود. فعال‌سازی بخش خصوصی، انجام کارها از طریق عاملیت^{۱۱}، به پیمان‌سپاری، کوچک‌سازی دولت، تنظیم مقررات و... ادبیاتی است که در پی موج اول اصلاحات اداری و به‌طور خاص در مدیریت دولتی نوین شکل گرفت (McLaughlin; Osborne, & Ferlie, 2002, pp.7-12).

۲-۵. نظریه حکمرانی علوم اجتماعی‌ها^{۱۲}

با گسترش وسیع خصوصی‌سازی و واگذاری بسیاری از امور به بخش خصوصی، مسئله هماهنگی و سازوکارهای مدیریت افقی شکل گرفت. مسئله اصلی موج دوم اصلاحات اداری، تعامل شبکه‌ای از بازیگران بود که دیگر نه در روابط اقتدار سلسله‌مراتبی بلکه در شرایطی با دولت ارتباط دارند که استقلال خود را حفظ کرده‌اند و پیمان کار دولت به شمار می‌روند. موضوع تعامل با شبکه‌ای از بازیگران مستقل اما به هم وابسته، فقط در عرصه ملی مطرح نبود، بلکه با توسعه اقتصاد جهانی و همکاری‌های بین‌المللی، این موضوع اهمیتی دوچندان یافته بود. علوم اجتماعی‌ها می‌گفتند که ظرفیت دولت هم در سکان‌داری و هم در پارو زدن کاهش یافته است و لازم است استراتژی‌های متنوعی برای ظرفیت‌سازی دولت در حکمرانی ایجاد شود (Bevir, 2007, p.366). ادبیات شبکه^{۱۳}، همکاری^{۱۴} و هماهنگی^{۱۵} از جمله ادبیاتی است که در این دوره تاریخی به وجود آمد. در موج دوم اصلاحات اداری طیفی از رویکردها وجود دارد، از قائلین به دولت در عرض بقیه بازیگران تا رویکردهایی که قائل به حذف دولت هستند.

۲-۶. دیدگاه انتخاب شده

در پژوهش حاضر، حکمرانی به مثابه عمل دولت انتخاب شده است؛ زیرا اولاً. علی‌رغم تبلیغ و ترویج فراوان ادبیات حکمرانی خوب در سال‌های اخیر، فهم غالب از حکمرانی، «حکمرانی سنتی» در معنای «مطلق عمل دولت» است و ثانیاً. با نظر به بررسی روند تاریخی موضوع، اساساً در دهه‌های پیشین، ادبیات حکمرانی نوین در کشور آنچنان مطرح نبوده است. از این رو در این پژوهش با تذکر و توجه به تنوع و تکثر ادبیات حکمرانی، معنای متداول آن در جمهوری اسلامی انتخاب شده است.

۳. روش پژوهش: دلالت پژوهی

با عنایت به مراحل اساسی روش دلالت‌پژوهی لازم است تا چهار گام اساسی برداشته شود. این گام‌ها متناسب با چارچوب نظری‌ای است که برای پژوهش حاضر انتخاب شده است:

گام اول. تعیین چارچوب نظری قرض گیرنده

با توجه به پیشینه مفهومی و نظری می‌توان سه ساختار حکمرانی، به مثابه لنزهای نظری را طراحی نمود که همراه با طبقه‌بندی که از اسناد خط‌مشی عمومی ارائه می‌شود، چارچوب لازم جهت مطالعه ابژه پژوهش حاضر - اسناد خط‌مشی فضای مجازی - را به دست می‌دهد (نک. جدول شماره ۲).

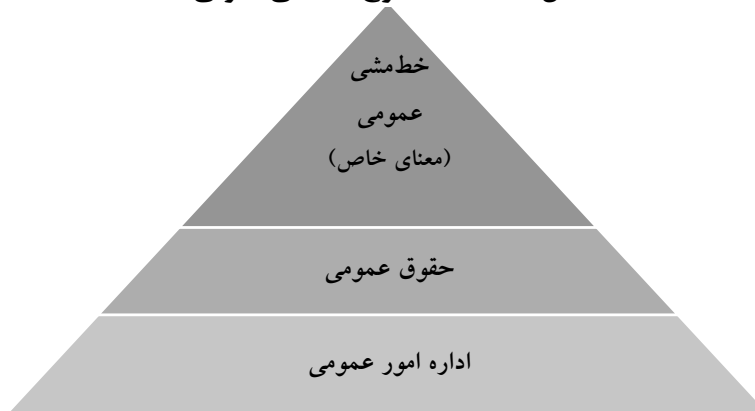
جدول شماره (۱): چارچوب نظری قرض گیرنده (حوزه نظریات حکمرانی)

ساختار حکمرانی		مسئله اصلی حکمرانی	
بروکراسی	مشروعیت	سلسله‌مراتب وبری	حکمرانی سنتی
بازار	کارایی	موج اول اصلاحات اداری: اصلاحات نئولیبرال	حکمرانی نوین
شبکه	مشارکت	موج دوم اصلاحات اداری: اصلاحات اجتماعی و نهادی	

(طراحی شده توسط نویسنده)

بر اساس طبقه‌بندی شفریتز (Shafritz, 2017)، مطالعات حوزه خط‌مشی عمومی^{۱۶} در سه سطح (شکل شماره ۵) قابل بررسی است (Shafritz, 2017, p.47):
 الف. سطح اراده سیاسی که خود را در اسناد سیاستی نشان می‌دهد.
 ب. سطح بیان که خود را در قالب قوانین عمومی نشان می‌دهد.
 پ. سطح اجرا که خود را به صورت آیین‌نامه‌ها و سازوکارهای اداری مرتبط نشان می‌دهد.

شکل شماره (۵): سطوح خط‌مشی عمومی

(منبع: طراحی شده توسط محقق با الهام از: Shafritz, 2017, p.47)

گام دوم. نمونه‌گیری نظری ابژه دلالت پژوهی

در این پژوهش ابژه دلالت پژوهی عبارت است از اسناد سطوح مختلف خط‌مشی فضای مجازی مندرج در روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران (به شرح آمده در جدول شماره ۳). لازم به ذکر است تمایز سه‌گانه رنگ سطرهای جدول متناظر به تمایز سه سطح اسناد خط‌مشی عمومی است (سبز: خط‌مشی عمومی به معنی‌الخاص / قرمز: حقوق عمومی / آبی: اداره امور عمومی).

جدول شماره (۲): اسناد خط‌مشی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران

نوع	مرجع تصویب	عنوان	سال	ماه	روز
PL	مجلس شورای اسلامی	قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان	48	10	11
PL	مجلس شورای اسلامی	قانون تأسیس شرکت مخابرات ایران	50	3	29
PL	مجلس شورای اسلامی	قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی	52	10	6
PL	مجلس شورای اسلامی	پیوستن به کنوانسیون بین‌المللی ارتباطات راه دور	57	12	8
PA	شورای انقلاب	تشکیل شورای عالی انفورماتیک	59	4	4
PL	مجلس شورای اسلامی	قانون حمل‌ونقل و مبادله محمولات و مرسولات پستی وزارت پست و تلگراف و تلفن توسط مؤسسات و شرکت‌های خصوصی حمل‌ونقل بار و مسافر	60	9	15
PL	مجلس شورای اسلامی	تأسیس شرکت سهامی خاص خدمات هوایی پست و مخابرات (پیام)	74	11	25
PP	مقام معظم رهبری	سیاست‌های کلی «شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای»	77	7	11
PA	شورای عالی انفورماتیک	سیاست‌های استراتژیک فناوری اطلاعات برای برنامه سوم توسعه	78		
PL	مجلس شورای اسلامی	قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای	79	10	4
PA	هیئت وزیران	آزادسازی خطوط مخابرات روستایی	80	4	31
PL	شورای عالی انقلاب فرهنگی	مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای	80	8	15
PA	هیئت وزیران	آیین‌نامه نحوه اجرای فعالیت‌های مشخص برای گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات کشور	81	4	9
PA	شورای عالی اطلاع‌رسانی	برنامه توسعه کاربری فناوری اطلاعات (تکفا)	81		

روز	ماه	سال	عنوان	مرجع تصویب	نوع
		81	سند راهبردی توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات	پژوهشگاه فناوری اطلاعات و ارتباطات	PA
10	10	81	تشکیل کمیته تعیین مصادیق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای غیرمجاز	شورای عالی انقلاب فرهنگی	PL
		82	تشکیل شورای عالی فضایی و سازمان فضایی ایران	مجلس شورای اسلامی	PL
19	9	82	قانون وظایف و اختیارات وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	مجلس شورای اسلامی	PL
17	2	82	آیین‌نامه نحوه اجرای فعالیت‌های مشخص برای گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات کشور	هیئت وزیران	PA
6	7	82	تکلیف وزارت برای مدیریت فرکانس در کشور	هیئت وزیران	PA
		82	توسعه ارتباطات سیار	هیئت وزیران	PA
5	7	82	شاخص‌های اختصاصی ارزیابی عملکرد وزارتخانه‌های پست و تلگراف و تلفن	شورای عالی اداری	PA
21	4	82	اصلاح ساختار تشکیلاتی در شرکت مخابرات ایران	شورای عالی اداری	PA
17	10	82	قانون تجارت الکترونیکی	مجلس شورای اسلامی	PL
18	6	83	تجدید سازمان و تغییر نام و اصلاح اساس‌نامه شرکت طرح و توسعه تلفن ایران به شرکت ارتباطات زیرساخت	هیئت وزیران	PA
18	6	83	تأسیس شرکت ارتباطات سیار	هیئت وزیران	PA
18	6	83	تأسیس شرکت ارتباطات داده‌ها	هیئت وزیران	PA
18	6	83	تأسیس شرکت ارتباطات زیرساخت	هیئت وزیران	PA
24	12	83	تشکیل کمیسیون تنظیم مقررات ارتباطات	هیئت وزیران	PA
28	2	83	تأسیس شرکت مادر تخصصی مخابرات ایران با سه شرکت اصلی زیرمجموعه	هیئت وزیران	PA
11	6	83	قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	مجلس شورای اسلامی	PL
5	2	84	قانون اجازه اجرای موافقت‌نامه پروانه شبکه و خدمات ارتباطات سیار	مجلس شورای اسلامی	PL
12	6	84	تغییر نام شرکت ارتباطات داده‌ها به شرکت فناوری اطلاعات	هیئت وزیران	PA
		84	توسعه آنتن‌های bts همراه در کشور	هیئت وزیران	PA
21	4	84	تجدید شورای عالی اطلاع‌رسانی	شورای عالی انقلاب	PL

روز	ماه	سال	عنوان	مرجع تصویب	نوع
				فرهنگی	
		84	نظام ملی فناوری اطلاعات و ارتباطات و چارچوب آن	پژوهشگاه فناوری اطلاعات و ارتباطات	PA
		84	بیانیه راهبرد ملی توسعه فناوری اطلاعات کشور	دفتر همکاری‌های فناوری ریاست جمهوری	PA
		84	مطالعه تجارت الکترونیکی - متا	وزارت صنعت، معدن و تجارت	PA
10	5	84	آیین‌نامه گسترش بهره‌برداری از خدمات پول الکترونیکی	هیئت وزیران	PA
1	5	85	تصویب مقررات تأمین، توزیع و عرضه خدمات اینترنت	کمیسیون تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی	PA
9	3	85	تأسیس بنیاد ملی بازی‌های رایانه‌ای	شورای عالی انقلاب فرهنگی	PL
		86	سند راهبردی نظام جامع فناوری اطلاعات کشور	شورای عالی فناوری اطلاعات کشور - وزارت ارتباطات	PA
16	10	86	قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند	مجلس شورای اسلامی	PL
7	8	86	قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری	مجلس شورای اسلامی	PL
22	12	86	آیین‌نامه نظام بانکداری الکترونیکی	هیئت وزیران	PA
11	6	86	آیین‌نامه اجرایی ماده (۳۲) قانون تجارت الکترونیکی	هیئت وزیران	PA
18	6	87	مستقل شدن شرکت ارتباطات زیرساخت از شرکت مخابرات ایران	هیئت وزیران	PA
4	2	87	راه‌اندازی دفاتر پیشخوان خدمات دولت توسط وزارت فاوا	هیئت وزیران	PA
6	11	87	قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات	مجلس شورای اسلامی	PL
4	10	87	تأسیس شرکت فناوری اطلاعات	هیئت وزیران	PA
5	3	87	تصویب‌نامه تعیین سند راهبردی امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات کشور	هیئت وزیران	PA
8	2	87	سند راهبردی نظام جامع فناوری اطلاعات جمهوری اسلامی ایران	هیئت وزیران	PA
5	3	87	سند امنیت فضای تبادل اطلاعات کشور (افتا)	هیئت وزیران	PA
5	3	88	قانون جرائم رایانه‌ای	مجلس شورای اسلامی	PL

روز	ماه	سال	عنوان	مرجع تصویب	نوع
		88	برنامه جامع فناوری اطلاعات کشور (سند تکفا ۲)	شورای عالی اطلاعرسانی	PA
1	9	88	تشکیل کارگروه مدیریت فناوری اطلاعات و ارتباطات و امنیت فاوا در دولت	هیئت وزیران	PA
30	4	89	انتزاع سازمان فضایی ایران از مجموعه وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات به نهاد ریاست جمهوری	هیئت وزیران	PA
30	4	89	تغییر ماهیت شرکت فناوری اطلاعات ایران از شکل شرکت دولتی به مؤسسه دولتی	شورای عالی اداری	PA
24	5	89	آیین‌نامه سامان‌دهی و توسعه رسانه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی دیجیتال	هیئت وزیران	PA
		89	فاوا در لایحه برنامه پنجم توسعه	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور	PA
		89	سیاست‌های کلی امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات	مقام معظم رهبری	PP
15	10	89	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران	مجلس شورای اسلامی	PL
	11	89	تشکیل پلیس فضای تولید و تبادل اطلاعات	شورای افتا	PA
		90	سند راهبردی جامعه اطلاعاتی	شورای عالی اطلاعرسانی	PA
		90	حکم تشکیل و انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی و مرکز ملی فضای مجازی	مقام معظم رهبری	PP
23	7	91	تصویب‌نامه تعیین بسته اجرایی وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	هیئت وزیران	PA
4	5	91	عضویت در اتحادیه بین‌المللی مخابرات هوانوردی	مجلس شورای اسلامی	PL
3	10	92	تعریف و الزامات حاکم بر تحقق شبکه ملی اطلاعات	شورای عالی فضای مجازی	PP
11	3	92	اصول و سیاست‌های حاکم بر مجوز خدمات سلامت در فضای مجازی	شورای عالی فضای مجازی	PP
19	8	92	«قانون اجازه تعیین و وصول حق امتیاز فعالیت بخش غیردولتی در زمینه پست و مخابرات»	مجلس شورای اسلامی	PL
24	12	93	تصویب‌نامه تعیین حق‌الامتیازهای مربوط به ارتقای پروانه فعالیت اپراتورهای تلفن همراه، پروانه ایجاد و بهره‌برداری از شبکه ارتباطات ثابت (FCP)	هیئت وزیران	PA
10	12	93	سیاست‌های توسعه فضای مجازی سالم، مفید و ایمن	شورای عالی فضای مجازی	PP

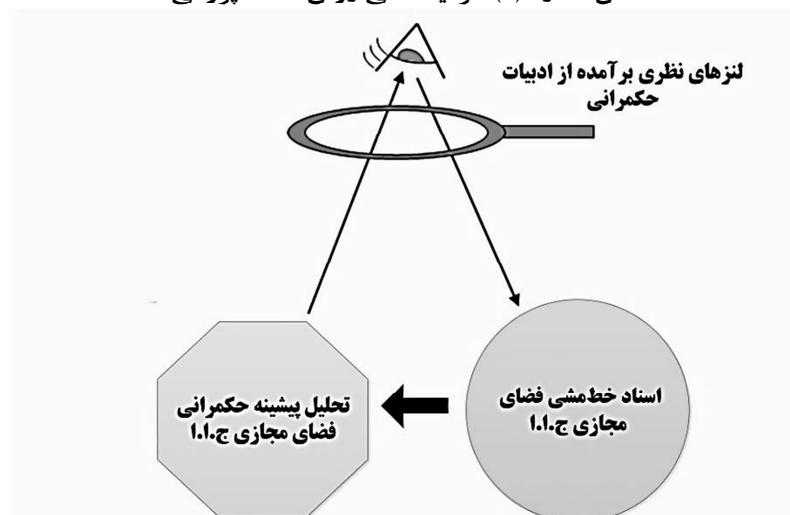
روز	ماه	سال	عنوان	مرجع تصویب	نوع
10	12	93	راهکار توسعه صادرات نرم‌افزار	شورای عالی فضای مجازی	PP
29	6	93	سیاست‌های کلی علم و فناوری	مقام معظم رهبری	PP
8	7	93	قانون آیین دادرسی الکترونیکی	مجلس شورای اسلامی	PL
12	5	93	آیین‌نامه جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی	قوه قضائیه	PA
3	8	94	تصویب‌نامه تخفیف حق امتیاز پروانه‌های ارائه خدمات ارتباطی ثابت (SERVCO) ایجاد و بهره‌برداری از شبکه ارتباطات ثابت (FCP) و مرکز تماس (Contact Center)	هیئت وزیران	PA
25	9	94	سیاست‌های حاکم بر برنامه ملی بازی‌های رایانه‌ای	شورای عالی فضای مجازی	PP
27	3	94	تعیین حق امتیاز پایه پروانه اپراتور مجازی تلفن همراه (MVNO) نوع اول و نوع دوم	هیئت وزیران	PA
		94	حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی	مقام معظم رهبری	PP
12	10	95	تصویب‌نامه ایجاد مرکز داده دولت به همراه نظام به‌روزرسانی مستمر و برخط داده‌ها و اطلاعات	هیئت وزیران	PA
20	9	95	تبيين الزامات شبکه ملی اطلاعات	شورای عالی فضای مجازی	PP
14	1	95	انحلال شوراهای عالی انفورماتیک، اطلاع رسانی و امنیت فضای تبادل اطلاعات (افتا)	شورای عالی فضای مجازی	PP
14	1	95	تغییر نام شورای عالی فناوری اطلاعات به شورای اجرایی فناوری اطلاعات	شورای عالی فضای مجازی	PP
12	10	95	ایجاد مرکز داده دولت به همراه نظام به‌روزرسانی مستمر و برخط داده‌ها و اطلاعات	هیئت وزیران	PA
11	5	96	سیاست‌ها و اقدامات ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی	شورای عالی فضای مجازی	PP
28	1	96	دستورالعمل اجرایی سامانه کارپوشه ملی ایرانیان	شورای اجرایی (عالی) فناوری اطلاعات	PA
16	1	96	قانون برنامه پنج ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	مجلس شورای اسلامی	PL
27	1	97	مصوبه الزام ارائه خدمات دولت الکترونیکی به اشخاص با احراز هویت و نشانی مکان اقامت یگانه	شورای اجرایی (عالی) فناوری اطلاعات	PA
27	1	97	آیین‌نامه اجرایی استقرار چارچوب تعامل‌پذیری دولت	شورای اجرایی (عالی)	PA

نوع	مرجع تصویب	عنوان	سال	ماه	روز
	فناوری اطلاعات	الکترونیکی جمهوری اسلامی ایران			
PA	شورای اجرایی (عالی) فناوری اطلاعات،	ارائه خدمات الکترونیکی دستگاه‌های اجرایی به صورت یکپارچه، هماهنگ و استاندارد و تحقق توسعه متوازن و نظام‌مند فناوری اطلاعات در کشور	97	1	27
PP	شورای عالی فضای مجازی	الزامات حاکم بر اینترنت اشیاء در شبکه ملی اطلاعات	97	7	30

(منبع: یافته‌های پژوهش حاضر)

گام سوم. سهم یاری‌های ابژه دلالتی و متناسب‌سازی آنها با چارچوب مفهومی - نظری در این مرحله چارچوب مفهومی حوزه قرض‌گیرنده ملاکی برای اجرای دلالت‌پژوهی نظام‌مند می‌شود و سهم‌یاری ابژه دلالتی، دلالت‌سنجی می‌شود. فرآیند پژوهش بدین ترتیب است که تک‌تک اسناد خط‌مشی عمومی، بر اساس چارچوب قرض‌گیرنده مطالعه و بررسی می‌شوند که آیا آموزه‌ای بر اساس لنزهای سه‌گانه حکمرانی دارد؟ اگر بله در زمره کدام‌یک از رویکردهای حکمرانی است؟ (شکل شماره ۶)

شکل شماره (۶): فرآیند کلی روش دلالت‌پژوهی

(طراحی شده توسط نویسندگان)

گام چهارم. اعتبارسنجی

اعتبار دلالت‌های احصایی برای مقاله‌های ارسالی به فصلنامه علمی از طریق مرور هم‌تا تعیین می‌شود. منطق دلالت‌ها از یک‌طرف و استحکام استنادی دلالت‌ها می‌تواند در تعیین اعتبار دلالت‌ها بسیار تعیین‌کننده باشد؛ اما در پژوهش‌های پایان‌نامه‌ای و رساله‌ای می‌توان دلالت‌های احصایی در معرض قضاوت تعداد بیشتری از خبرگان قرار داد (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵). در این پژوهش، اعتبارسنجی نتایج دلالت‌پژوهی اسناد خط‌مشی فضای مجازی در چهار مرحله پیگیری شد.

مرحله (۱). **مصاحبه با افراد کلیدی:** بر این اساس ابتدا از تعدادی بازیگران کلیدی هر یک از ادوار خط‌مشی فضای مجازی، ۵ مصاحبه توسط پژوهشگر به عمل آمد.

جدول شماره (۳): مصاحبه‌های انجام‌شده توسط پژوهشگر

ردیف	تاریخ مصاحبه	نام	مسئولیت	توضیحات
۱	مهر ۹۷	محمدحسن انتظاری	دبیر سابق و عضو حقیقی شورای عالی فضای مجازی	کارشناسی ارشد مهندسی برق گرایش طراحی الکترونیک
۲	اسفند ۹۷	عبدالمجید ریاضی	معاون اسبق وزارت فاوا و مشاور رئیس مرکز ملی فضای مجازی	کارشناسی ارشد مهندسی برق و الکترونیک گرایش الکترونیک
۳	اسفند ۹۷	سعید مهدیون	معاون سابق تنظیم مقررات مرکز ملی فضای مجازی	کارشناسی ارشد مدیریت سیستم
۴ و ۵ و ۶	اردیبهشت ۹۷ فروردین ۹۸ خرداد ۹۸	مسعود اخوان‌فرد	عضو کمیسیون تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی	دکترای حقوق تجارت بین‌الملل
۷	تیر ۹۸	نصرالله جهانگرد	معاون سابق وزیر فاوا	کارشناسی ارشد رشته مدیریت صنعتی

مرحله (۲). **مصاحبه با کارشناسان:** در مرحله دوم اعتبارسنجی به سیاق مرور هم‌تا، نتایج دلالت‌پژوهی با ۹ عنوان مصاحبه دیگر از بازیگران کلیدی که در رسانه‌های تخصصی منتشر شده بود، آزمون شد. (جدول شماره ۴)

جدول شماره (۴): مصاحبه‌های مورد استفاده از رسانه‌ها

ردیف	تاریخ انتشار ^{۱۷}	نام	مسئولیت	منبع
۱	شهریور ۹۶	محمدحسن انتظاری	دبیر سابق و عضو حقیقی شورای عالی فضای مجازی	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۳
۲	آبان ۹۳	عبدالمجید ریاضی	معاون اسبق وزارت فاوا و مشاور رئیس مرکز ملی فضای مجازی	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۶
۳	مهر ۹۵	علی حکیم جوادی	معاون اسبق وزارت فاوا	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۱۸
۴	آذر ۹۶	رسول جلیلی	عضو حقیقی شورای عالی فضای مجازی	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۳۹
۵	خرداد ۹۲	مظفر پور رنجبر	رئیس اسبق شرکت مخابرات ایران	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۵۰
۶	خرداد ۹۸	رضا تقی‌پور	وزیر سابق فاوا	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۵۳
۷	مهر ۹۲	نصرالله جهانگرد	معاون سابق وزیر فاوا	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۵۴
۸	بهمن ۹۶	سیاوش شهشهایی	مسئول ثبت دامنه فارسی در ایران	ماهنامه تخصصی پیوست شماره ۶۸
۹	اردیبهشت ۹۴	علیرضا شاه میرزایی	عضو حقیقی سابق شورای عالی فضای مجازی	پایگاه عیار آنلاین در تاریخ ۹۴/۲/۲۵

مرحله (۳). طرح در گروه کانونی: گزارش پژوهش در سه گروه کانونی به نقد و ارزیابی و نهایتاً تأیید خبرگان رسیده که عبارتند از:

یک. ارائه در هسته خط‌مشی فضای مجازی مرکز رشد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).

دو. ارائه در هسته حکمرانی فضای مجازی دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).

سه. ارائه در مرکز ملی فضای مجازی و پژوهشگاه مرکز ملی فضای مجازی.

مرحله (۴). تأیید گزارش توسط شورای عالی فضای مجازی: گزارش پژوهش حاضر در تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۹۸ به تأیید شورای عالی فضای مجازی رسیده است.

۴. تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران

با توجه به اسناد گردآوری شده و در قالب الگوی تحلیلی ارائه شده؛ می‌توان تجربه جمهوری اسلامی ایران را در پنج مقطع اساسی بررسی نمود:

۴-۱. دهه ۱۳۵۰

نقطه اصلی شروع شبکه در کشور، از سال ۱۳۵۰ و تصویب قانون تأسیس شرکت مخابرات ایران آغاز می‌شود. سال ۱۳۵۷ و پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، ایران به کنوانسیون بین‌المللی ارتباطات راه دور می‌پیوندد. تشکیل شورای عالی انفورماتیک اولین شورای عالی کشور پس از انقلاب است که در حوزه فضای مجازی بوده است. شورای عالی انفورماتیک در شرایطی تشکیل شد که پس از انقلاب اسلامی، مجموعه‌ای از نیازهای نرم‌افزاری و به ویژه سخت‌افزاری کشور به صورت موازی و با اتلاف منابع از دیگر کشورها تأمین می‌شد. این شورا وظیفه نظارت و هماهنگی دستگاه‌های دولتی در تأمین نیازهای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری بود به گونه‌ای که از خروج ارز از کشور برای خریدهای مشابه و موازی جلوگیری شود.

۴-۲. دهه ۱۳۶۰

در دهه ۱۳۶۰ در سطوح سه‌گانه خط‌مشی فضای مجازی، اتفاق قابل توجهی وجود ندارد و تنها قانونی در حوزه پست و مرسولات در تاریخ ۱۳۶۰/۰۹/۱۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. البته هم‌زمان با جنگ تحمیلی و با تلاش‌های وزارت دفاع و دیگر توابع نیروهای مسلح، صنعت مخابرات به ویژه در حوزه ارتباطات رادیویی و بی‌سیم در تهران و شیراز توسعه قابل توجهی می‌یابد. صایران، ایزایران و صما از تولیدکنندگان بزرگ این دوره تاریخی هستند.

۴-۳. دهه ۱۳۷۰

دهه ۱۳۷۰ را می‌توان نقطه عطفی در فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران دانست.

در سال ۱۳۷۷ مقام معظم رهبری با ابلاغ اولین سند سیاست‌های کلی نظام آن‌هم در حوزه فضای مجازی با عنوان سند کلی سیاست‌های شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای گام اول راهبردی را در این زمینه برداشتند. این سند که به نوعی تأیید مقام معظم رهبری بر مواجهه خردمندانه با اینترنت است، در قالب ۷ سیاست کلی در زمینه توسعه فضای مجازی کشور ارائه شده است. این سیاست‌ها علی‌رغم فاصله ۲۰ ساله‌ای که از آن دوران می‌گذرد، همچنان متناسب با اقتضائات و نیازهای امروز جمهوری اسلامی است. سال ۱۳۷۸ سیاست‌های راهبردی فناوری اطلاعات برای برنامه سوم توسعه به تصویب شورای عالی انفورماتیک می‌رسد که حاصل آن یک ماده در برنامه سوم توسعه می‌شود. به موجب این ماده، توسعه زیرساخت در لایه دسترسی و نیز تفکیک وظایف مجموعه‌های «تأمین‌کننده اطلاعات»، «تأمین‌کننده خدمات» و «تأمین‌کننده ارتباطات» در دستور کار دولت قرار می‌گیرد. قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای نیز در سال ۱۳۷۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد.

۴-۴. دهه ۱۳۸۰

مجموعه رویدادهای خط‌مشی‌ای دهه ۱۳۸۰ نشان از شرایط توسعه سریع زیرساخت‌های دسترسی فناوری اطلاعات و ارتباطات در آن برهه دارد و در بخش اداره عمومی^{۱۸}، در تغییر ساختار وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات آشکار می‌شود. با توجه به تعدد برنامه‌ها در این دوره، مهم‌ترین اقدامات مرتبط با حکمرانی به شرح زیر معرفی می‌شوند:

الف. طراحی معماری توزیع اینترنت در کشور: اوایل دهه ۱۳۸۰ با مصوبه هیئت وزیران، وزارت ارتباطات امکان‌واگذاری توسعه خطوط مخابرات روستایی را به بخش خصوصی می‌یابد. شورای عالی انقلاب فرهنگی حسب ابلاغ سیاست‌های کلی شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای، مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای در قالب سه آیین‌نامه (آیین‌نامه نحوه اخذ مجوز و ضوابط فنی نقطه تماس بین‌المللی؛ آیین‌نامه واحدهای ارائه‌کننده خدمات اطلاع‌رسانی و اینترنت رسا^{۱۹}؛ و بالأخره آیین‌نامه دفاتر خدمات حضوری اینترنت^{۲۰})، تصویب و ابلاغ می‌نماید. در واقع این آیین‌نامه‌ها را می‌توان اولین طراحی معماری توزیع اینترنت در کشور دانست.

ب. توسعه کاربری فضای مجازی در کشور: برنامه توسعه کاربری فناوری اطلاعات (تکفا) و سند راهبردی توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات از دیگر اسناد توسعه‌ای دولت در سال ۱۳۸۱ هستند. طرح تکفا با بودجه مناسبی که از سوی سازمان برنامه و بودجه و ذیل عنوان برنامه سوم توسعه دریافت نمود، زمینه‌ساز توسعه فراوان ارتباطات در کشور شد؛ هم‌اکنون بسیاری از طرح‌هایی که با عنوان طرح‌های زیرساختی شناخته می‌شود، آغازش به آن دوره بازمی‌گردد: صدور کارت ملی هوشمند، صدور گذرنامه الکترونیکی، پرونده الکترونیکی بیمار، بانک اطلاعات پزشکی، سامانه مالیات الکترونیکی و بسیاری دیگر از طرح‌هایی که امروزه از آنها نام برده می‌شود، از جمله آنهاست.

پ. مراقبت‌های حقوقی و قضایی: از نظر ترتیبات نهادی در آن دوره، کمیته تعیین مصادیق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای غیرمجاز تشکیل شد. این کمیته از ابتدا ذیل دستگاه قضایی تعریف نشده بود بلکه کمیته‌ای مرکب از نمایندگان وزارت اطلاعات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان صدا و سیما با مسئولیت نماینده وزارت اطلاعات تشکیل می‌شد و مصادیق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای غیرمجاز را تعیین و به وزارت پست و تلگراف و تلفن ابلاغ می‌نمود. بعدها در سال ۱۳۸۸ کارگروه تعیین مصادیق مجرمانه و در پی تصویب قانون جرائم رایانه‌ای در مجلس شورای اسلامی بنیان‌گذاری شد.

ت. ساختار اداری فضای مجازی کشور: در سال ۱۳۸۲ مجلس شورای اسلامی با تصویب قانون وظایف و اختیارات، تحولات عمده ساختار اداری فضای مجازی کشور را در دهه ۱۳۸۰ رقم زد. از سال ۱۳۸۲ موجی از اصلاحات ساختار اداری آغاز شد. بر اساس قانون مجلس، وزارت پست و تلگراف و تلفن به وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات تغییر کرد. سازمان قضایی ایران و شورای عالی قضایی با عضویت چندین نهاد دولتی و ریاست رئیس‌جمهور تشکیل شد. از سویی دیگر بر اساس مصوبه هیئت وزیران، وزارت فاوا مکلف به مدیریت فرکانس در کشور شد. شورای عالی اداری کشور، شاخص‌های اختصاصی ارزیابی عملکرد وزارت فاوا را تصویب نمود و در راستای اصلاح ساختار تشکیلاتی در شرکت مخابرات ایران ابتدا سه شرکت ارتباطات زیرساخت، ارتباطات داده‌ها و ارتباطات سیار را در مخابرات ایران تغییر داد و سپس با

مصوبه هیئت وزیران در سال بعد از آن یعنی سال ۱۳۸۳ این سه شرکت به صورت شرکت‌های تابعه شرکت مادر تخصصی مخابرات ایران سازمان‌دهی شدند.

ث. ارتقاء و تکمیل زیرساخت‌های قانونی: قانون تجارت الکترونیک از دیگر زیرساخت‌های مهم قانونی فضای مجازی مصوب ۱۳۸۲ مجلس شورای اسلامی است. از مصوبات مهم هیئت وزیران در سال ۱۳۸۳، عطف به قانون وزارت فاوا، تشکیل کمیسیون تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی و سازمان مربوطه بود. سازمانی که امروز بزرگ‌ترین منبع درآمدهای اختصاصی وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات است.

ج. تقویت ابعاد فرهنگی و اجتماعی در مدیریت فضای مجازی کشور: سال ۱۳۸۴ با همسویی مجلس شورای اسلامی در توسعه ارتباطات سیار در کشور و نیز تصویب بودجه مناسبی برای آن، فرصت مناسبی برای هیئت وزیران دولت نهم بود تا توسعه آنتن‌های BTS همراه در کشور پای ثابت مصوبات سفرهای استانی شود. در ابتدای دولت نهم و بنا بر مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی (مصوب جلسه ۵۶۵ مورخ ۱۳۸۴/۰۴/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی)، شورای عالی اطلاع‌رسانی نیز تجدید و حیاتی دوباره یافت. این شورا به منظور سیاست‌گذاری در امور فرهنگی، اجتماعی، دینی و اخلاقی اطلاع‌رسانی و هدایت مراکز اطلاعاتی و هماهنگی فعالیت آنها و تدوین برنامه‌های میان‌مدت و بلندمدت در زمینه تحقیقات بنیادی، توسعه‌ای و کاربردی اطلاع‌رسانی در قالب نظام اطلاع‌رسانی جمهوری اسلامی ایران تشکیل شد. شورای عالی اطلاع‌رسانی که اجرای موفق طرح تکفرا در سابقه کاری خود داشت در دوره جدید فعالیت‌های خود از سال ۸۵ سعی کرد به وظایف اصلی‌اش که همان گسترش خط و زبان فارسی در محیط رایانه‌ای است، بازگردد و سایر فعالیت‌ها در حوزه زیرساختی فناوری اطلاعات را به دیگر شوراهای فاوا واگذار کند، از این‌رو اقدام به تدوین طرحی با عنوان طرح تسما کرد. در بخشی از طرح تسما آمده بود: «پرداختن به زیرساخت‌های سخت‌افزاری و بسترهای شبکه‌ای فناوری اطلاعات و جبهه همت اصلی شورا نیست، بلکه حوزه نظام اطلاع‌رسانی الکترونیکی و پرداختن به محتوای آنچه باید در بسترهای نرم‌افزاری اینترنت و اینترنتی فارسی عرضه شود، رویکرد عمده شورا است» (ره‌آورد نور، ۱۳۸۵، ص. ۱۱).

ج. تسهیل بهره‌برداری از امکانات فضای مجازی: دولت در سال ۱۳۸۴ با تصویب اسناد ذیل، گام مهمی را در راستای تسهیل تجارت الکترونیک و دیگر زیرساخت‌های مقرراتی بهره‌برداری از فناوری اطلاعات و ارتباطات طی نمود: یک. نظام ملی فناوری اطلاعات و ارتباطات و چارچوب آن در مرکز تحقیقات مخابرات ایران؛

دو. بیانیه راهبرد ملی توسعه فناوری اطلاعات کشور در دفتر همکاری‌های فناوری ریاست جمهوری؛

سه. مطالعه تجارت الکترونیکی معروف به متا در وزارت صنعت، معدن و تجارت؛ چهار. آیین‌نامه گسترش بهره‌برداری از خدمات پول الکترونیکی در هیئت وزیران؛ پنج. تصویب مقررات تأمین، توزیع و عرضه خدمات اینترنت در کمیسیون تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی.

سال ۱۳۸۵ بنیاد ملی بازی‌های رایانه‌ای با مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی و ذیل وزارت ارشاد اسلامی تأسیس شد. در شرایطی که مجلس شورای اسلامی در سال‌های ۸۴ و ۸۵ قانونی در حوزه فاوا نداشت، در سال ۱۳۸۶، دو قانون در حوزه حقوق مالکیت معنوی به تصویب رساند: قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند و قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری سال ۱۳۸۶ هیئت وزیران با تصویب دو آیین‌نامه، گام‌های خوبی در توسعه تجارت الکترونیک در کشور برداشت.

ح. عملیاتی‌سازی دولت الکترونیک: اردیبهشت سال ۱۳۸۷ با تأسیس دفاتر پیشخوان خدمات دولت، نقاط آغازین در استفاده از ظرفیت‌های فاوا در خدمات دولت الکترونیک آغاز شد. تأسیس شرکت فناوری اطلاعات و استقلال شرکت ارتباطات زیرساخت از شرکت مخابرات ایران از تغییرات مهم ساختار اداری سال ۱۳۸۷ بود.

خ. توسعه زیرساخت‌های قضایی و امنیتی: با شکل‌گیری تدریجی تجارت الکترونیک و بانکداری الکترونیک در کشور، زمینه برای توسعه زیرساخت‌های قضایی و امنیتی فاوا در سال ۱۳۸۷ فراهم شد. تصویب‌نامه تعیین سند راهبردی امنیت فضای تولید تبادل اطلاعات کشور، سند راهبردی نظام جامع فناوری اطلاعات جمهوری اسلامی

ایران و سند امنیت فضای تبادل اطلاعات کشور (افتا) از اسناد مصوب این سال است که با تصویب قانون جرائم رایانه‌ای در مجلس شورای اسلامی و تشکیل کارگروه مدیریت فناوری اطلاعات و ارتباطات و امنیت فاوا در دولت در سال ۱۳۸۸ تکمیل شد. سال ۱۳۸۹ سازمان فضایی ایران از مجموعه وزارت ارتباطات جدا شد و به نهاد ریاست جمهوری پیوست و شرکت فناوری اطلاعات ایران از یک شرکت دولتی به مؤسسه دولتی تغییر ماهیت داشت. همین سال با ابلاغ سیاست‌های کلی امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات توسط مقام معظم رهبری، پلیس فتا شکل گرفت و آیین‌نامه‌های مصوب هیئت دولت که بیشتر در حوزه تجارت الکترونیک بود، به سمت لایه محتوا رفته و منجر به تصویب آیین‌نامه سامان‌دهی و توسعه رسانه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی دیجیتال شد.

در واقع می‌توان این‌گونه ارزیابی نمود که از ابتدای دهه ۱۳۸۰ تا انتهای آن، مسائل دولت در لایه‌های مختلف زیرساخت (دسترسی)، محتوا و سرویس شکل می‌گیرد و مصوبات در مجموعه‌های مختلف حاکمیت نشان از آغاز دوره فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران دارد.

۴-۵. دهه ۱۳۹۰

دهه ۱۳۹۰ را بایستی دهه توسعه و فراگیری فضای مجازی در کشور دانست. از سویی با توسعه فناوری نسل سوم و چهارم ارتباطات، نیاز انباشته مردم در استفاده از ظرفیت‌های فاوا در تجارت الکترونیک به شدت شکوفا و منجر به رشد اقتصادی شد و از سویی دیگر با توسعه شبکه‌های اجتماعی، توسعه سیاسی و اجتماعی در بستر فضای مجازی شکل گرفت تا جایی که امروز در اواخر دهه ۱۳۹۰، مسئله پلتفرم‌های فضای مجازی در حدود تهدیدات امنیت ملی مطرح و سخن از بازطراحی ساختار حاکمیت متناسب با اقتضائات عصر پلتفرمی به میان آمده است. مهم‌ترین اقدامات این دوره عبارتند از:

الف. تأسیس شورای عالی فضای مجازی

با تأسیس شورای عالی فضای مجازی در اسفندماه سال ۱۳۹۰، تعداد اسناد سیاستی افزایش یافت اما با نیازهای متراکم و روزافزون فضای مجازی فاصله بسیار دارد. در

شرایطی که طراحی‌های اولیه شبکه ملی اطلاعات در دهه ۱۳۸۰ انجام شده بود اما فهم دقیقی از آن وجود نداشت و تصویب سند تعریف و الزامات حاکم بر تحقق شبکه ملی اطلاعات خود نشانی از این موضوع بود. با شروع دولت یازدهم مسیر آزادسازی بازار ارتباطات با سرعت بالایی دنبال شد و توسعه پهنای باند در اولویت‌های اصلی دولت قرار گرفت. این موضوع را می‌توان در فعالیت بیش‌ازپیش کمیسیون تنظیم مقررات دنبال نمود. طراحی مجوزهای متعدد در همین راستا است. عملاً سال ۱۳۹۳ به‌عنوان سال آغازین شورای عالی فضای مجازی تعداد محدودی سند سیاستی تولید شد که شاید بتوان گفت از حوزه‌هایی انتخاب شده است که کمترین تعارض منافع و چالش را میان اعضای شورا داشته است. مجلس شورای اسلامی نیز قانون آیین دادرسی الکترونیکی را به تصویب رساند. سال ۱۳۹۴ و هم‌زمان با انتصاب دور دوم شورای عالی فضای مجازی و توسعه فناوری نسل سوم و چهارم ارتباطات همراه در کشور، جریان اطلاعات و محتوا با سرعت بالایی در شبکه به گردش درآمد و در ابتدا اقتصاد دیجیتال در ابعاد تجارت الکترونیک و لایه سرویس رشد چشمگیری داشت. با مصوبات شورای عالی فضای مجازی در سال ۱۳۹۵، شوراهاى عالی موازی منحل و مأموریت آنها به شورای عالی فضای مجازی محول شد. در روزهای پایانی سال ۱۳۹۵ قانون برنامه ششم توسعه به تصویب رسید؛ که از میان ۱۴۴ ماده این قانون، ۱۶ ماده از ۱۱ بخش به فناوری اطلاعات تخصیص داده شده است. در بسیاری از دستگاه‌ها که تصور می‌شد بیشتر به این بخش بپردازند، ماده و بخشی اختصاص داده نشد، مانند آموزش و پرورش، محیط‌زیست، فرهنگ، هنر و ورزش. در این میان بخش‌هایی نیز هستند که موضوعات قابل توجهی را در حوزه فناوری اطلاعات مطرح کرده‌اند. این بخش‌ها شامل نظام اداری، شفافیت و مبارزه با فساد و بخش سلامت می‌شوند. ۹ بخش دیگر هم از قانون برنامه ششم توسعه به موضوع فناوری اطلاعات پرداخته‌اند.

ب. مدیریت ضریب نفوذ شبکه‌های مجازی

در حوزه اجتماعی طی سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ با ضریب نفوذ بالای شبکه‌های اجتماعی، عملاً توسعه سیاسی و اجتماعی رخ داد و موجب شد تا شورای عالی فضای مجازی سند سیاست‌ها و اقدامات ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی را در سال ۱۳۹۶

تصویب نماید و جریان فیلترینگ تلگرام از دی‌ماه ۱۳۹۶ تا اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۷ در رأس مسائل فضای مجازی کشور قرار گیرد. از سال ۱۳۹۷ در دستگاه اجرایی کشور، مسئله دولت الکترونیک در اولویت بوده است و با سه مصوبه: ۱- الزام ارائه خدمات دولت الکترونیکی به اشخاص با احراز هویت و نشانی مکان اقامت یگانه، ۲- آیین‌نامه اجرایی استقرار چارچوب تعامل‌پذیری دولت الکترونیکی جمهوری اسلامی ایران و ۳- ارائه خدمات الکترونیکی دستگاه‌های اجرایی به صورت یکپارچه، هماهنگ و استاندارد و تحقق توسعه متوازن و نظام‌مند فناوری اطلاعات در کشور؛ حوزه دولت الکترونیک را به‌پیش برده است.

۵. تحلیل یافته‌ها

با توجه به الگوی نظری انتخاب‌شده در این مقاله، دو دسته از تحلیل‌ها را در سطح حکمرانی فضای مجازی کشور می‌توان از هم تمییز داد:

۵-۱. خط‌مشی‌گذاری اساسی حکمرانی فضای مجازی کشور

مسائل خط‌مشی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران را در سه دوره کلی تقسیم می‌شود؛ که هر کدام از این دوره‌ها دارای یک مسئله کلیدی است (شکل شماره ۷):

الف. دوره معماری مبتنی بر صوت

از پیروزی انقلاب اسلامی تا دهه ۱۳۸۰ را می‌توان دوره معماری مبتنی بر صوت دانست؛ توسعه دسترسی شبکه مخابرات، توسعه مخابرات شهری و روستایی و نهایتاً ارتباطات بین‌المللی عمده مسائل دولت بوده است.

ب. دوره معماری مبتنی بر دیتا

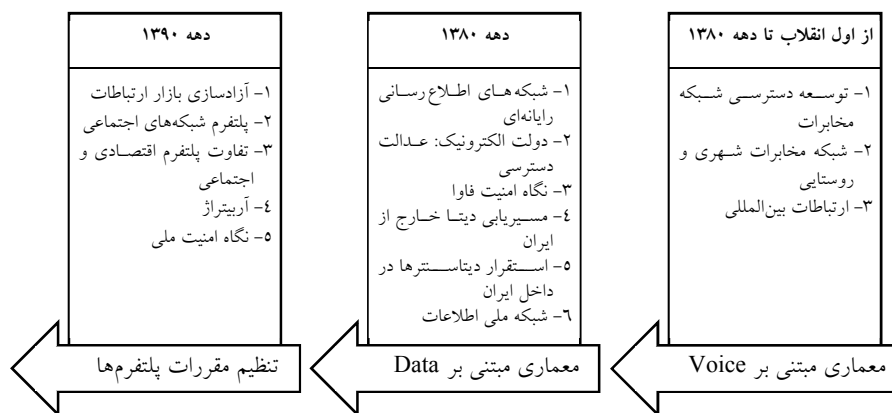
در دهه ۱۳۸۰ با غلبه یافتن گفتمان جامعه اطلاعاتی، شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای و دولت الکترونیک، فناوری اطلاعات در کشور توسعه می‌یابد. شاید حضور جمع کثیری از مدیران با سابقه نظامی، در وزارت ارتباطات در دولت نهم و دهم و همچنین ضعف زیرساخت‌های ملی، نگرانی‌ها را در خصوص امنیت اطلاعات بیش‌ازپیش در کشور به وجود می‌آورد. این موضوع با توجه به مسیریابی داده در خارج از ایران به دلیل معماری زیرساخت شبکه بیش‌ازپیش تشدید می‌شود. در نهایت ساخت‌دهی‌ای که به این

مسئله انجام شد، شبکه ملی اطلاعات بود که تقریباً در آن دهه، به جز انتقال دیتاسترها به داخل کشور و اصلاح نسبی معماری شبکه با هدف مسیریابی داخلی ارتباطات اینترنتی داخل کشور، توفیق مهمی در زمینه شبکه ملی اطلاعات به دست نیامد. می‌توان مسئله اصلی دهه ۸۰ را معماری مبتنی بر دیتا (IP) دانست.

پ. دوره تنظیم مقررات پلتفرم‌ها

دهه ۹۰ شروع فضای مجازی است؛ در واقع دهه ۹۰، آغاز مهاجرت یا توزیع نظام‌های اجتماعی در بستر شبکه است و مسئله اصلی این دوره تنظیم مقررات پلتفرم‌هاست.

شکل شماره (۷): روند مسائل خط‌مشی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران

(طراحی شده توسط نویسندگان)

۲-۵. روند حکمرانی فضای مجازی کشور

با توجه به تجربه تاریخی کشور می‌توان روندهای زیر را شناسایی نمود:

الف. انحصارگرایی دولتی

از اول انقلاب تا دهه ۱۳۸۰ مبتنی بر منطق شکست بازار در توسعه زیرساخت^{۲۱}، انحصار دولتی و حکمرانی سلسله‌مراتبی در حوزه فاوا شکل می‌گیرد. حتی امروز که یک دهه از خصوصی‌سازی مخابرات می‌گذرد، شواهد نشان می‌دهد که بخش خصوصی همچنان تمایلی به توسعه زیرساخت‌های ارتباطی که سرمایه‌سنگینی را می‌طلبد ندارد و زمزمه‌هایی مبنی بر دولتی‌شدن بخش توسعه ارتباطات ثابت به گوش می‌رسد.

ب. تنظیم‌گری

دهه ۱۳۸۰ با توسعه فناوری اطلاعات و ضعف دانشی و بینشی در کشور، فناوری اطلاعات به میزان فناوری ارتباطات توسعه پیدا نکرد و عملاً دولت در توسعه back bone شبکه با چالش‌هایی مواجه بود و ناگزیر از معماری مبتنی بر صوت در دهه ۷۰، به اصلاح معماری مبتنی بر IP در دهه ۸۰ روی آورد. توسعه روزافزون IT موجب طرح راه‌اندازی سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی شد تا تصمیمات فزاینده‌ای که پیش‌ازاین در هیئت دولت اتخاذ می‌شد، در یک تنظیم‌گر تخصصی تصمیم‌گیری و دنبال شود. البته نمی‌توان دهه ۱۳۸۰ را ظهور کامل دولت تنظیمی در ارتباطات دانست، زیرا در بسیاری از حوزه‌های فاوا، همچنان رویکرد سلسله‌مراتبی و انحصار دولتی حکم‌فرما بود. هم‌زمان با این دوره ادبیات فاوا برای توسعه (ICT4D) مطرح شد و ایده اصلی به ویژه در مجامع بین‌المللی نظیر اجلاس جهانی سران جامعه اطلاعاتی این بود که فاوا پیش‌ران توسعه کشورهای جهان سومی در عدالت دسترسی خواهد بود و الکترونیکی شدن خدمات عمومی، جهشی در آموزش، سلامت و خدمات عمومی فراهم می‌آورد.

پ. توسعه‌گرایی همه‌جانبه و کاهش شدید ظرفیت حاکمیت

دهه ۱۳۹۰ و با بروز فناوری نسل سوم و چهارم اطلاعات در کشور سه جریان توسعه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شکل گرفت؛ همچنین همگرایی سه جریان فناوری، سیاستی و اداره امور عمومی کشور منجر به توسعه اقتصادی در پوشش اقتصاد دیجیتال در کشور شد. این وضعیت بر سه رکن اساسی استوار است:

رکن (۱). فضای مجازی و توسعه نظام‌های اجتماعی: از یک‌سو در جریان فناوری، توسعه فناوری نسل سوم و چهارم ارتباطات منجر به افزایش چند برابری ظرفیت گردش محتوا در کشور، ضریب نفوذ اینترنت و گوشی‌های هوشمند شد که خود بستر فناورانه لازم برای توسعه نظام‌های اجتماعی از جمله توسعه نظام اقتصادی و تجاری را بر بستر شبکه فراهم آورد.

رکن (۲). فضای مجازی و رشد مؤسسات دانش‌بنیان: در جریان سیاستی اوایل دهه ۱۳۹۰ مسائلی نظیر اقتصاد نفتی، دولت ناکارآمد و بیکاری فزاینده از جمله مواردی بود که

کشور را به سمت سیاست کلی حمایت از اقتصاد دانش‌بنیان رساند. ایده اصلی این بود که به جای آنکه منابع خام و سرمایه، ایجادکننده ارزش افزوده باشند؛ دانش و سرمایه انسانی دارای دانش آن را ایجاد نمایند. آنچه در عمل رخ داد، ابتدا اکتفا کردن به صنایع با فناوری‌های پیشرفته و سپس تأکید بر فناوری اطلاعات و ارتباطات، از میان حوزه‌های مختلف دانشی بود؛ اما این، همه فروگاهش در اقتصاد دانش‌بنیان نبود، گام بعدی، عقب‌نشینی از حوزه‌های تولیدی فناوری اطلاعات و ارتباطات بود. به عبارتی تفصیلی، در شرایطی که انتظار می‌رفت سرمایه‌گذاری خوبی برای کاهش وابستگی کشور در لایه‌های مختلف شبکه صورت پذیرد^{۲۲} اما عمده جوانان نوآور و فارغ‌التحصیلان مستعد، لایه خدمات اقتصاد دیجیتال را برگزیدند و سهولت کسب‌وکار در این حوزه همراه با تأکیدهای فراوان دولت^{۲۳} به ویژه در معاونت علمی مزید بر علت شده و فروگاهش بعدی در اقتصاد دانش‌بنیان شکل گرفت که به جای تأکید بر شرکت‌های دانش‌بنیان تولیدی در حوزه فاوا، شرکت‌هایی که از فاوا برای خدمات خود استفاده می‌کنند (تجارت الکترونیک) ارج یافتند و توسعه شتابانی گرفتند (شکل شماره ۸).

شکل شماره (۸): فروگاهش در اقتصاد دانش‌بنیان

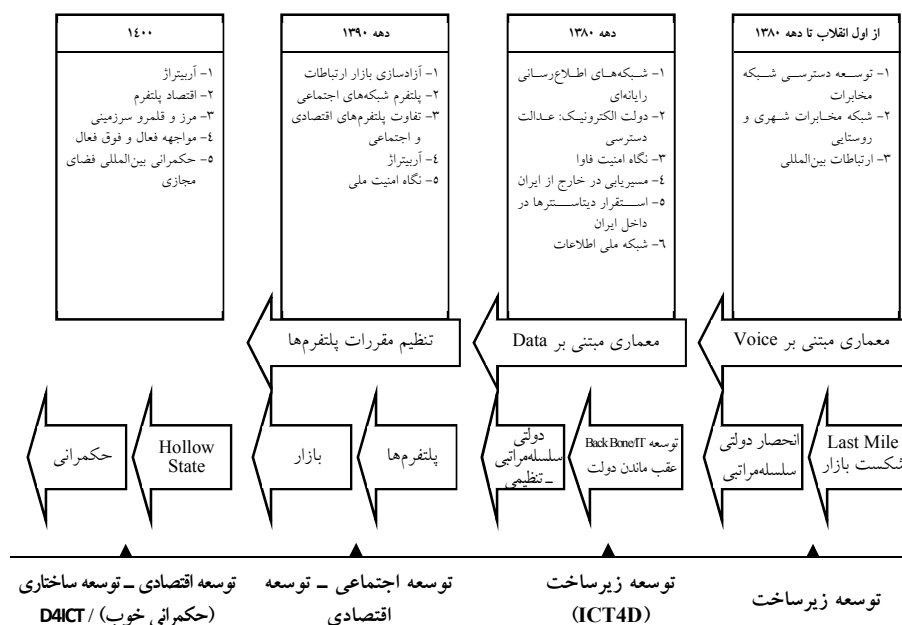
(طراحی شده توسط نویسنده)

رکن (۳). فضای مجازی و توسعه اقتصاد پلتفرمی خارجی: آنچنانکه ابتدای پیروزی انقلاب در توسعه دولت افراط شد و دولتی بزرگ و غیرچالاک پدید آمد، در جریان اصلاحات اداره امور عمومی و با عنوان حکمرانی فضای مجازی نیز به ظاهر افراط در خصوصی‌سازی شکل گرفته و با ادامه این روند به ویژه در گفتمان اکوسیستم استارت‌آپی فضای مجازی و

پیش از فراهم آمدن زیرساخت‌های قانونی و حقوقی - از قبیل عدم مشارکت بخش خصوصی در مقررات‌گذاری و ... - کشور را به ورطه اقتصاد پلتفرمی خارجی و تضعیف حاکمیت ملی می‌کشاند.^{۲۴} با توسعه پیام‌رسان‌های اجتماعی و قدرت یافتن بازیگران بخش سوم، در حدی که هر فرد توانایی رسانه شدن را دارد، عملاً توسعه‌ای سیاسی و اجتماعی در کشور رقم خورد. سرعت و حجم اخبار و اطلاعات بسیار بالا رفت و این محمل همچون ابزاری در اختیار جناح‌ها و گروه‌های فکری متفاوت قرار گرفت. با توجه به رویکردهای اقتصادی دولت حاکم در دهه ۹۰ (دولت یازدهم و دوازدهم) بیش از هر زمان دیگری بازار ارتباطات به سمت بازار آزاد ارتباطات سوق پیدا کرد و الگوی حکمرانی بازار، حکمروایی کرد. بدین ترتیب کشور به مصرف‌کننده پلتفرمی، نرم‌افزاری و سخت‌افزاری خارجی فضای مجازی تبدیل شده است و سبک زندگی مردم به شدت تحت تأثیر هنجارها و ارزش‌های برآمده از بخش خارجی - عمدتاً آمریکایی - تغییر کرده است.

پیش‌بینی می‌شود در ادامه این روند، حکمرانی پلتفرم‌ها در دستور کار دولت قرار گیرد. دولت‌ها با مسئله آربیتراژ (مهاجرت از نظام حقوقی و قانونی یک کشور به نظام کشوری دیگر) در فضای مجازی مواجه خواهند شد و همان‌گونه که در نقد ادبیات توسعه ساختاری و نیز ادبیات حکمرانی خوب مطرح شده است، با توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی‌ای که فضای مجازی رقم زده، بازیگران مختلفی در جامعه فعال شده‌اند و چالش اصلی دولت‌ها حفظ اقتدار و ظرفیت حاکمیت است؛ موضوعی که چنانچه تدبیر نشود به دولتی توخالی منجر خواهد شد (شکل شماره ۹).

شکل شماره (۹): روند حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران

(طراحی شده توسط نویسندگان)

نتیجه‌گیری

امروزه با گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات تا ساحات گوناگون اجتماعی زندگی انسان، فضای مجازی معنایی گسترده یافته است و دامنه مسائل و چالش‌های آن به وسعت همه شئونی است که یک حاکمیت با آن مواجه است. مسئله پژوهش حاضر اولاً تحلیل و ترسیم نقشه هوایی پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران بود تا سهم‌یاری کاربردی خود را ایفا نماید و ثانیاً با تحلیل ساختار و الگوی موجود حکمرانی فضای مجازی کشور، ارزشی نظری و راهبردی بیافریند. بر این اساس نوآوری و سهم‌یاری پژوهش را بایستی در هر دو عرصه کاربردی و نظری دنبال نمود. در عرصه نظری: اولاً، تعریف جدیدی از فضای مجازی ارائه گردید که فراتر از ابعاد فناورانه آن رفته و فضای مجازی را نظام‌های اجتماعی برآمده از تعامل کاربران بر بستر شبکه عنوان می‌نماید؛ ثانیاً، با مرور ادبیات حکمرانی، تبیین نظری دقیقی میان ادوار

مختلف معنای حکمرانی ارائه می‌گردد تا ضمن صحنه گذاشتن به نیاز صحیحی که امروز در جامعه برای پرداختن به حکمرانی شکل گرفته است، هشدار لازم را برای مسئولین داشته باشد که مبادا با فهم عرفی خود از حکمرانی و با نیازی صحیح، گرفتار نسخه‌هایی از حکمرانی شویم که مبتنی بر روند گفتمان لیبرال دمکراسی غربی در روابط بین‌الملل است و سنخیتی با دگرترین انقلاب اسلامی ندارد؛ که متأسفانه شواهد و تحلیل‌های پژوهش حاضر نشان از تحقق نسخه‌های توسعه‌ای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی با فضای مجازی و به ویژه پلتفرم‌های فضای مجازی در یک دهه اخیر در کشور دارد.

در عرصه کاربردی ضمن ارائه فهرست جامعی از اسناد خط‌مشی فضای مجازی در تاریخ انقلاب اسلامی نشان داده شد که تاریخ حکمرانی فضای مجازی کشور را می‌توان به چهار دوره اصلی توسعه زیرساخت مبتنی بر صوت، توسعه زیرساخت مبتنی بر دیتا، توسعه سیاسی و اجتماعی و نهایتاً توسعه اقتصادی و ساختاری - ساختار حاکمیت - تمییز داد. نکته کلیدی این تحلیل کاربردی، تبیین توسعه همزمان اقتصادی، سیاسی و اجتماعی توسط فضای مجازی است، به نحوی که بازیگران مختلف مردمی، خصوصی و دولتی در سطوح ملی و جهانی قدرت بازیگری و اعمال حاکمیت بر نظام مقدس جمهوری اسلامی را یافته‌اند و متأسفانه آنچنان که ابتدای پیروزی انقلاب در توسعه دولت افراط شد و دولتی بزرگ و غیرچالاک پدید آمد، در جریان اصلاحات اداره امور عمومی و با عنوان حکمرانی فضای مجازی نیز به ظاهر افراط در خصوصی‌سازی شکل گرفته و با ادامه این روند به ویژه در گفتمان اکوسیستم استارت‌آپی فضای مجازی و پیش از فراهم آمدن زیرساخت‌های قانونی و حقوقی کشور را به ورطه اقتصاد پلتفرمی خارجی و تضعیف حاکمیت ملی کشیده خواهد شد.

یادداشت‌ها

۱. نظیر معرفی کمیته تعیین مصادیق محتوای مجرمانه در ذیل شورای عالی فضای مجازی (به‌جای قوه قضائیه) (تقوی‌فرد؛ وفادار؛ رحیمی و آقای، ۱۳۹۵، ص. ۱۹)

2. Cyberspace
3. Cybernetics
4. American Society for Cybernetics (ASC)
5. Biological Computer Laboratory (BCL)
6. Illinois

7. Pattern of rules

۸. حکمرانی در معنای عام و عرفی آن دلالت بر مطلق عمل دولت دارد. به عبارتی دیگر، حکمرانی عبارت است از سازوکارهای اعمال اراده دولت که از طریق الگوهای قواعد صورت می‌پذیرد و ماکس وبر، در قالب نظریه بروکراسی، آن را تئوریزه کرده است. وبر در نظریه بروکراسی خود، سه منبع اقتدار: ۱- سنت، ۲- کاریزما و ۳- مشروعیت قانونی را معرفی می‌کند. بر این اساس جایگاه قانونی افراد در ساختار، منجر به حق فرمانروایی می‌شود. ریشه شکل‌گیری نظریه بروکراسی در توسعه سازمان‌ها در دوران مدرن است، جایی که حیطه نظارت مدیر و رئیس یک شرکت یا سازمان آنچنان گسترده می‌شود که دیگر به تنهایی توانایی نظارت بر همه کارکنان را ندارد و مجبور به تفویض اختیار و به تبع آن شکل‌گیری ساختار سازمانی (بروکراسی) می‌شود. در این حالت رئیس سازمان و به همین ترتیب هر سطح بالاتری به نسبت سطوح پایین‌دستی خود، الگوهای قواعد را جایگزین نظارت مستقیم خود می‌کند.

9. Welfare State

10. NPM (New Public Management)

11. Agency

12. Social Scientists

13. Network

14. Cooperation

15. Coordination

16. Public Policy

۱۷. مصاحبه‌های فوق در ماهنامه تخصصی پیوست شماره‌های ۳، ۶، ۱۸، ۳۹، ۵۰، ۵۳، ۵۴، ۶۸ و پایگاه عیار آنلاین در تاریخ ۹۴/۲/۲۵ منتشر شده است.

18. Public Administration

19. ISP

20. Coffeenet

۲۱. که در ادبیات بخش هزینه‌بر زیرساخت، قسمت انتهایی توسعه شبکه مخابراتی است و Last mile نامیده می‌شود.

۲۲. در مسئله شبکه لایه‌های مختلفی داریم که متأسفانه پیشرفت متوازنی نداشته است. به عنوان نمونه در لایه فیزیکی و غیرفعال شبکه، توسعه زیادی در دسترسی داشته‌ایم، درحالی‌که کشور در لایه فعال شبکه عقب‌تر هست؛ اگرچه طی سال‌های اخیر حرکت‌های خوبی در دولت آغاز شده است اما در لایه خدمات پایه شبکه ضعف خیلی جدی است.

۲۳. وزیر ارتباطات دولت دوازدهم در مراسم معارفه خود به‌عنوان وزیر ارتباطات مورخ ۶ شهریور ۱۳۹۶ اعلام کرد: «اگر خدا کمک کند در پایان ۴ سال بیست هزار شرکت کسب‌وکار

نوپا داشته باشیم و ۱۰۰۰ شرکت متوسط داشته باشیم، ۱۰۰ شرکت بزرگ و ۵ شرکت بین‌المللی (unicorn) داشته باشیم» <https://www.aparat.com/v/qS9Z0>

۲۴. اساساً جمهوری اسلامی ایران آنچنان از حداقل‌های زیرساختی در حوزه قانونی، قضایی و فرهنگی فاصله دارد که این حجم از تلاش شتاب‌زده دولت در استقرار غیراصولی (مسیری غیر از مسیر قانونی) اکوسیستم استارت‌آپی درون ساختار حاکمیت نگران‌کننده است. به حدی که به‌جای مشروعیت‌بخشی به شرکت‌های بزرگ تجارت الکترونیک از مسیر قانونی، اقداماتی از پایین به بالا با هدف مشروعیت‌بخشی صورت می‌گیرد. به رسمیت شناختن سهمیه‌بندی برای تاکسی‌های اینترنتی و یا توافق سازمان‌های تاکسیرانی با تاکسی‌های اینترنتی از این قبیل اقدامات است.

کتابنامه

- آزادی، جواد (۱۳۹۷). «امنیت سایبری یا امنیت فضای مجازی؟»، *تأملات رشد*. (۱)، ۱۶۸-۱۶۴.
- آشنا، حسام و برزویی، محمدرضا (۱۳۹۰). «خط‌مشی‌گذاری فاوا در ایران (۱۳۸۱-۱۳۸۶)، ارزیابی محتوای دیجیتال اسلامی از تکفا تا تسما»، *دین و ارتباطات*. ۱۸(۲)، ۳۱-۵.
- انگوتی‌گلنگدري، محمدرضا و صادقی‌ماهی‌آبادی، مهدی (۱۳۹۶). *فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی*. تهران: گیلداد.
- پوراحمدی، حسین (۱۳۸۶). «اقتصاد سیاسی، دیپلماسی کارآمد در نظام جهانی؛ مبانی، ابزارها و راهکارها»، *دانش سیاسی*. ۳(۱)، ۱۷۸-۱۵۱.
- تقوی‌فرد، محمدتقی؛ وفادار، زهرا؛ رحیمی، مهدی و آقایی، مجتبی (۱۳۹۵). «تحلیلی بر چرخه انسجام‌سیاستی در نظام حکمرانی فناوری اطلاعات و ارتباطات ایران»، *مطالعات مدیریت کسب‌وکار هوشمند*. ۱۶(۴)، ۳۳-۱.
- حمیدی‌نژاد، معصومه (۱۳۹۷). *فضای مجازی، فرصت‌ها و تهدیدها*. تهران: آرنا.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۵). «روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا»، *روش‌شناسی علوم انسانی*. ۸۶، ۷۱-۳۹.
- رفیع، حسین؛ بلباسی، میثم و قربی، سید محمد جواد (۱۳۸۵). «جنبش‌های اجتماعی جدید، جهانی شدن و اینترنت؛ مطالعه موردی: جنبش تسخیر وال استریت»، *دانش سیاسی*. ۱۲(۱)، ۱۶۶-۱۲۹.
- سلطانی‌نژاد، احمد؛ جمشیدی، محمدحسین و پوردست، زهرا (۱۳۹۵). «دگرگونی مفهوم قدرت در پرتو فناوری نوین اطلاعاتی - ارتباطی»، *دانش سیاسی*. ۱۲(۱)، ۹۸-۷۳.

عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۷). *الگوی حکمرانی دو فضای*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

فیروزآبادی، سیدابوالحسن (۱۳۹۶). *فضای مجازی: اجتماع و فرهنگ*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

فیروزآبادی، سیدابوالحسن (۱۳۹۸). *فضای مجازی و تحولات آن*. مشهد: آستان قدس رضوی، به نشر.

کتابی، محمود؛ یزدانی، عنایت‌الله و رضائی، مسعود (۱۳۹۱). «قدرت نرم و راهبرد هژمونیک‌گرایی آمریکا»، *دانش سیاسی*. ۸(۲)، ۱۰۷-۱۲۸.

کولیوند، خلیل؛ قلخانباز، زهرا (۱۳۹۸). *فضای مجازی، تهدیدات و فرصت‌ها و راهکارهای مقابله‌ای*. تهران: قرارگاه پدافند هوایی خاتم الانبیاء آجا.

گوهری مقدم، ابوذر (۱۳۹۰). «جهانی شدن و تروریسم جدید: ارائه مدلی مفهومی»، *دانش سیاسی*. ۷(۱)، ۱۸۳-۲۱۳.

مهدی‌پور، فرشاد (۱۳۹۷). *ما و مسائل فضای مجازی*. تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران (سروش).

- Bevir, Mark (2007). *Encyclopedia of governance*. London: SAGE.
- Bevir, Mark (2010a). *Democratic governance*. Princeton: Princeton University Press.
- Bevir, Mark (2010b). *Encyclopedia of political theory*. Los Angeles: SAGE.
- Lynn, Laurence (2010). *Governance*. Public Administration Review (Foundations of Public Administration), 1-40.
- McLaughlin, Kate, Stephen P. Osborne, and Ewan Ferlie (2002). *New public management: Current trends and future*. London: Routledge.
- Ottis, Rain and Peeter Lorents (2010). "Cyberspace: Definition and Implications", *the 5th International Conference on Information Warfare and Security*. 267-270.
- Shafritz, Jay M (2017). *Introducing public administration*. Ninth edition, New York: Taylor & Francis.
- Umpleby, Stuart A (2005). "A history of the cybernetics movement in the United States", *Journal of the Washington Academy of Sciences*. 91(2), 54-66.
- www.aparat.com
- www.ayaronline.ir
- www.khamenei.ir
- www.peivast.com
- www.rahavardnoor.ir
- www.rrk.ir

